

Кульбака Ольга Євгеніївна,

аспірантка

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

orcid.org/0009-0004-5850-8269

olgakulbaka93@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ГОНЧАРІВ У ПРОМИСЛОВИХ АРТІЛЯХ ОПІШНІ 1929–1960 РР.

У статті на основі публікацій у районній пресі 1935–1940 рр., архівних матеріалів Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства, праць провідних українських керамологів, спогадів колишніх працівників артілей проаналізовано особливості організації праці гончарів у артілях одного з найбільших гончарних осередків України – Опішні – упродовж 1929–1960 рр. Наголошено на впливі радянської ідеологічно-пропагандистської системи на масштаби виробничої діяльності в артілях, організацію виробництва, політичну свідомість працівників, творчу роботу майстрів. Визначено позитивні та негативні наслідки такого впливу. Прослідковано процеси переведення кустарного гончарного виробництва на рейки промисловості. З'ясовано особливості та основні відмінності в роботі артілей «Художній керамік» та «Червоний гончар». Систематизовано виставки, в яких брали участь працівники артілі «Художній керамік», та їхні результати, оскільки вони були своєрідною демонстрацією досягнень працівників досліджуваних промислових підприємств визначеного періоду. Саме виставки виступали своєрідним індикатором творчої діяльності майстрів на противагу суто виробничій. Особливу увагу приділено безпосередньо самій організації роботи гончарів, а саме матеріально-технічному забезпеченню, умовам праці, рівню заробітної плати, облаштуванню робочих місць, тривалості робочого дня, наявності доступу до додаткових послуг.

Ключові слова: гончар, артіль, виробництво, умови праці, повсякденне життя, Опішні, УРСР.

Kulbaka Olha,

Postgraduate Student

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

orcid.org/0009-0004-5850-8269

olgakulbaka93@gmail.com

FEATURES OF POTTERS' WORK ORGANIZATION IN INDUSTRIAL ARTILS OF OPISHNYA IN 1929–1960

The article, based on publications in the district press from 1935 to 1940, archival materials of the National Archive of Ukrainian Pottery of the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery, the works of leading Ukrainian ceramologists, memories of former workers of the pottery, analyzes the peculiarities of the organization of the work of potters in the pottery artel of one of the largest pottery centers of Ukraine – Opishnya – during 1929–1960. The influence of the Soviet ideological and propaganda system on the scale of production activities in the workshops, the organization of production, the political consciousness of workers, and the creative work of craftsmen is emphasized. The positive and negative consequences of such influence are determined. The processes of transferring artisanal pottery production to the rails of industry were followed. The peculiarities and main differences in the work of the «Khudozhnii keramik» and «Chervonyi honchar» artel have been clarified. Exhibitions in which artel's workers «Khudozhnii keramik» participated, and their results were systematized, as they were a kind of demonstration of the achievements of the workers of the investigated industrial enterprises of a certain period. It was the exhibitions that acted as a kind of indicator of the creative activity of the masters as opposed to the pure production activity. Particular attention is paid directly to the organization of the work of potters, namely, material and technical support, working conditions, salary level, workplace arrangement, working hours, access to additional services.

Key words: potter, artel, production, working conditions, everyday life, Opishnya, Ukrainian RSR.

Актуальність. Аналізований період характеризується нарощенням масштабів централізованого виробництва у гончарних артілях Опішні, де працювала більшість тогочасних гончарів. Разом з новими стандартами організації праці на виробництві змінилося і повсякденне життя майстрів. Досі питання організації робочого часу та простору гончарів у промислових артілях Опішні 1929–1960 рр. залишається малодослідженим і потребує детального наукового вивчення для створення цілісної картини розвитку гончарства у селищі.

Історіографія. Історія повсякденності як науковий напрям виникла в першій третині ХХ століття у Франції та утвердилася в історіографії до кінця 1990-х рр. Нині вона має потужний розвиток і в Україні. Питання організації праці різних категорій населення досліджували А. Людтке (Людтке, 2010), О. Лук'яненко (Лук'яненко, 2019), І. Татарінов (Татарінов, 2010), Н. Хоменко (Хоменко, 2007). Проте донині проблема повсякденного життя гончарів не вивчалася. У попередніх наукових студіях Л. Меткої (Метка, 2019), Л. Овчаренко (Овчаренко, 2017), О. Пошивайла (Пошивайло, 2010) частково охарактеризовано періоди розвитку гончарного виробництва, висвітлено діяльність окремих майстрів, досліджено гончарне шкільництво та частково побут гончарів Опішні. Історіографічний аналіз опрацьованих джерел дозволяє зробити висновок про відсутність комплексного дослідження особливостей організації праці майстрів у гончарних артілях Опішні 1930-х–1960-х років.

Мета дослідження – охарактеризувати особливості організації робочого часу та простору гончарів у промислових артілях Опішні 1929–1960 років.

Виклад основного матеріалу. У другій половині 1920-х рр. уряд СРСР оголосив про плани загальної пролетаризації, основною перешкодою на шляху до реалізації яких була економічна самостійність дрібних товаровиробників. Політика керівництва держави попередніх років, що передбачала зменшення податків (1925 р.), надання пільг у процесі придбання сировини (1927–1928 рр.), була спрямована на підштовхування кустаря до кооперування, але мала і зворотний результат – стрімке збільшення їх кількості. Надомне виробництво кустарно-ремісничих виробів було звичним явищем,

особливо у сільській місцевості. Діяльність кустарів, яка вже виходила з-під контролю держави, прискорила рішення про ліквідацію одноосібного виробництва. Постановою РНК СРСР від 3 травня 1927 р. основною формою для подальшого економічного зростання проголошувалася промислова кооперація, на яку поклалися завдання – усіма можливими заходами сприяти розвитку виробничих артілей, переходу кустарів до загальних майстерень і подальшому укрупненню вже наявних артілей.

У 1920-х рр. в Україні гончарне виробництво мало родинний характер із залученням найманої праці. Така ж ситуація спостерігалася і в Опішному. У середині 1920-х рр. у селищі вперше було здійснено спробу кооперування гончарів, яка не мала успіху (Гавриленко, 1926, с. 23).

Після прийняття 1927 р. XV з'їздом ВКП(б) курсу на колективізацію почали масово з'являтися артілі та інші кооперативні об'єднання, в які зобов'язували вступати всіх кустарів, зокрема й гончарів. З ініціативи І. Бойченка – тогочасного керівника Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи та за сприяння секретаря Опішнянського РК КП(б) У С. Литовченка 1929 р. було засновано артіль «Художній керамік», яка виконувала виробничі функції гончарної школи, де виготовляли понад 160 видів різноманітних глиняних виробів. Значну їх частину експортували до Канади (Овчаренко, 2017, с. 344). У 1932 р. створено артіль інвалідів «Червоний гончар», яка спеціалізувалася на виготовленні простого кухонного посуду. А після завершення Другої світової війни було організовано об'єднання артілей системи Райпромкомбінату, у якому переважала надомна форма роботи й працювали майстри різних видів художніх промислів, у тому числі й гончарна артіль. На думку Є. Дмитрієвої, «з виробів, які випускає ця артіль, треба відзначити хорошу й красиву за формою іграшку-пташку» (Дмитрієва, 1952, с. 30).

На початковому етапі заходи щодо створення артілей мали, безумовно, позитивний характер: майстри отримували можливість користуватися готовими матеріалами, організовано продавати вироби тощо. Проте історичні умови, що склалися в країні в період культури Й. Сталіна, дискредитували цю ідею, насамперед було порушено принцип добровільного вступу до артілей, куди гончарів «заганяли»

насильницькими методами, не дозволяючи при цьому займатися промислом одноосібно (Клименко, 2016, с. 173).

Стосовно підпорядкування артілі «Художній керамік» у різні роки є декілька припущень. Згідно з даними Г. Максимовича, упродовж 1929–1934 рр. артіль належала харківському «Горностройсоюзу», а з 1934 р. перейшла у систему Укрхудожпромспілки (Максимович, 1967, арк. 10). Керамолог О. Пошивайло стверджував, що з листопада 1929 р. підприємство підпорядковувалося «Вукопрокредитсоюзу» (Пошивайло, 2010, с. 82). Інформація про підпорядкування артілі «Червоний гончар» нині потребує уточнення, однак можна зробити припущення, що, як і всі артілі інвалідів того часу, вона перебувала у системі промкооперації.

Чи не найскладнішим для новоствореної артілі «Художній керамік» був 1933 р. Голод охопив значну територію України. На підприємстві різко скоротився попит на продукцію, робітникам не виплачували заробітну плату, не видавали карток на хліб. Врятував ситуацію приїзд у травні 1934 р. уповноваженого ЦК КПРС Шарапова: за його сприяння на державному рівні здійснили емісію кредитних білетів на суму 200000 крб. За рахунок цих коштів зі складів було вивезено продукцію артілі, робітників забезпечено продуктами та погашено заборгованість по заробітній платі (Максимович, 1967, арк. 10).

Тогочасний керівник артілі Я. Середя так характеризував діяльність підприємства у 1935 р.: «Порівнюючи до останніх років, артіль має величезні досягнення, коли раніш не виконували промфінплану, то зараз план виконано на 119 проц., заборгованість по зарплаті, яка раніш доходила до 3–4 місяців, зараз ліквідована, виплачується регулярно, щомісяця. Незрівняно покращилися побутові умови робітників. Майже всі робітники забезпечені огородами. Гарні наслідки одержала артіль з підсобного господарства, з 34 га вчасно зібрали врожай, виконали хлібоздачу, посіяли озимину, і досить залишилось для розподілу» (Середя, 1935, с. 2).

У 1935 р. в артілі «Художній керамік» існувала і партійно-кандидатська група, яка складалася з 2 членів та 2 кандидатів до вступу у комуністичну партію. Для підняття політичного рівня артільців у 1936 р. було організовано гурток політграмоти, в якому 18 осіб

вивчали історію ВКП(б). Під час обідньої перерви в цехах, за ініціативи парторганізації, працівники читали газети та художню літературу, ознайолювалися з постановами партії та уряду. При артілі було організовано музичний гурток та бібліотеку, а для зручності працівників функціонував буфет і перукарня (Різник, 1936, с. 3). Станом на 1936 рік артіль налічувала 147 членів, які працювали на виробництві по 8 годин. Зарплату виплачували регулярно, оскільки підприємство було прибутковим. Усі працівники передплачували газети, а 7 з них мали вдома радіо (Дніпровський, 1936, с. 2).

У 1935 р. для відвантаження продукції на пристанційні пункти артіль придбала за 12900 крб. автомашину, вантажопідйомність якої становила 3 тонни. Окрім того, у власності артілі було 10 коней (Середя, 1935, с. 2). У другому півріччі 1936 року артіль одержала ще один вантажний автомобіль (Дніпровський, 1936, с. 2).

Проте, незважаючи на важку працю, у гончарів артілі все ж була можливість працювати творчо. Так, 12 лютого 1936 р. робітники «Художнього кераміка» взяли участь у Першій республіканській виставці народного мистецтва України (диплом I ступеня), що проходила в Державному музеї українського мистецтва (м. Київ). Свої твори продемонстрували гончарі Т. Демченко, І. Козак, І. Багрій; малювальниці У. Малишко, З. Линник, В. Москаленко; художники П. Кононенко, Т. Наливайко (Середя, 1935, с. 2). Працівника артілі Т. Демченка як учасника, який підготував значну кількість робіт для експонування, навіть запросили відвідати виставку та ознайомитися з творами І. Гончара, Г. Шостак-Собачко, П. Власенко (Демченко, 1976, арк. 20). Вироби працівників артілі також експонувалися на Всесвітній виставці в Парижі, де отримали диплом II ступеня, та на Виставці українського народного мистецтва в Москві впродовж 1936–1937 рр. (Демченко, 1976, арк. 21). Того ж 1937 р. Т. Демченко, У. Малишко, Т. Наливайко та інші майстри на замовлення Полтавського державного історико-краєзнавчого музею виготовили глиняні вироби за сюжетами з життя і творчості О. Пушкіна (Високохудожні..., 1936, с. 1).

Основною відмінністю артілі «Червоний гончар» від «Художнього кераміка» було те, що засновувалася вона як артіль інвалідів. Такий статус давав низку переваг як для підприємства

(пільги зі сплати податків), так і для гончарів (скорочений робочий день, збільшена тривалість відпустки, можливість працювати вдома). Станом на 1937 р. серед 55 штатних працівників лише 14 (з необхідних 41) були інвалідами, що свідчить про небажання керівництва підприємства переходити на статут звичайної промислової артілі і приховування реальної ситуації з кадрами (Веселов, 1937, с. 4).

Про виробничу діяльність в артілі за керівництва Р. Линника відомо, що «...не поширюють, а згортають виробництво – ліквідують м.будищанську філію, не організували виконання промфінплану, а навпаки: за I квартал недовиконано на 17,2 проц., за II квартал недовиконано на 22,2 проц. Зокрема, з виробничими витратами так: асигновано на півріччя – 41300 крб., а витрачено лише 26204 крб. У загальній сумі витрат на адміністративно-керівний апарат посідає місце в кількості 25 проц.» (Веселов, 1937, с. 4).

Упродовж декількох місяців 1938 р. головою артілі був М. Доленко. Йому певним чином вдалося покращити стан справ на підприємстві: впровадили новий спосіб покриття посуду поливою без використання свинцю, регулярно висвітлювали життя артілі у стінгазеті, працювали гуртки з вивчення Конституції УРСР і виборчого закону та музичний. До першотравневих свят було премійовано кращих робітників (Филенко, 1938, с. 1).

З осені 1938 р. артіль «Червоний гончар» очолював Т. Демченко – випускник Опішнянської школи майстрів художньої кераміки. Разом зі своїм колегою з навчання Н. Линником вони впровадили низку новаторських рішень: спробували випалювати вироби один раз, а не двічі, заощадивши при цьому 2000 крб/місяць, та використали досвід артілі «Художній керамік» з покриття посуду фритою (Різник, 1938, с. 1). Т. Демченко пригадував, що «...в артілі «Червоний гончар», де працювало понад 100 робітників, робили господарчий посуд, а після освоїли художню майоліку, також виробляли в артілі вироби з лозоплетіння, були парикмахерські, виробничий план по валу в цінах 1932 р. був більше 250 000 крб, була автомашина з нарядом бензину 200 літрів на місяць, 11 коней, 5 га землі, підприємство по нарядах нічим не забезпечувалося: матеріали поливи-свинець, паливо, фарбники купляли

в порядку самозаготовки. Однак виробничий план завжди виконувався, а виробничі втрати були пів процента» (Демченко, арк. 44). З цього ж джерела відомо, що артіль «Червоний гончар», перебуваючи на госпрозрахунку, завжди зберігала кошти в банку, а прибутки від виробництва наприкінці року розподіляли між робітниками. Окрім того, артіль мала підсобне господарство, де вирощували фураж для коней, сорго та деякі фрукти. Необхідні продукти харчування можна було придбати в торговій точці від Опішнянського сільпо, де також продавали одяг та взуття. Незважаючи на важкі тогочасні умови, артіль, як і плани, зростала, постійно збільшуючи випуск асортименту. Було збудовано горно, цех, баню, зроблено капремонт червоного кутка та контори, висаджено тополі (Демченко, арк. 44).

Станом на 1940 р. 152 працівники обох гончарних артілей стали членами Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву. Функціонували гуртки ГСО (готових до санітарної оборони), ППХО (протиповітряної хімічної оборони) та група самозахисту. На їх базі було підготовлено 120 осіб ППХО та 152 – ГСО. Проводили заняття з реагування на повітряну тривогу та пожежну небезпеку (Різник, 1940, с. 2).

У 1941 р. артілі «Художній керамік» та «Червоний гончар» продовжували вести між собою соцзмагання і в першому кварталі перевиконали встановлені плани (Демченко, 1941, с. 2). Проте у зв'язку з війною, яка розпочалася 22 червня 1941 р., багато опішнянських гончарів залишили свою справу, оскільки їх було мобілізовано до лав радянської армії. Мистецтвознавиця Є. Дмитрієва зазначила, що артільне гончарне виробництво в період окупації Опішні німцями (06.10.1941–19.09.1943 рр.) зупинилося (Дмитрієва, 1952, с. 28). Історик В. Ревегук зауважив, що 1941 р. перед відступом радянські війська зруйнували приміщення артілі «Художній керамік», а місцеві жителі закінчили руйнацію підприємства: розібрали верстати і повиймали шибки з вікон. Проте німці вирішили відновити роботу артілі й призначили директором Л. Гладиревського, який упродовж короткого часу зумів відремонтувати і запустити виробництво (Ревегук, 2010, с. 56). Роботу артілі «Художній керамік» було відновлено в грудні 1941 р. Працівники підприємства не лише виготовляли

простий і мальований посуд, але й навчали молодь гончарної майстерності.

У перші повоєнні роки ситуація в опішнянських артілях була важкою. Однією з найбільших проблем стала колосальна втрата людських ресурсів. У «Художньому кераміку» не було освітлення, виробничі приміщення вимагали негайного ремонту. Проте 1946 р. на 480 м² виробничої площі вже працювали 86 осіб (згідно зі спогадами Т. Демченка, 106 осіб), які виконали виробничий план на 111,5%. Упродовж 1946–1947 рр. на підприємстві було лише 2 автомобілі: трофейний німецький, вантажопідйомність якого становила 2 тонни, та півторатонний ГАЗ. У зв'язку з цим склади були переповнені продукцією, що призводило до погіршення фінансового становища артілі. Станом на 01.01.1946 р. заборгованість із заробітної плати становила 39 611 крб (Максимович, 1967, арк. 16). Історик А. Черевань, згідно з даними архіву Полтавського обкому КП України за 1950 р., зазначив, що 1949 р. артіль досягла підвищення продуктивності праці на 18% порівняно з 1948 р., річний план випуску продукції виконала на 104% і достроково завершила четверту, післявоєнну п'ятирічку (Черевань, 1967, арк. 38).

Артіль «Червоний гончар» теж поступово нарощувала темпи виробництва, незважаючи на те, що була менше забезпечена приміщеннями, обладнанням та транспортом. У 1950 р. там уже працювали 45 осіб (для порівняння: у 1944 р. – 20), які виконали виробничий план на 100,2% (Максимович, 1967, арк. 18).

На межі 1940–1950-х рр. в організації виробництва прослідковувалася низка нововведень: процес переробки глиняної маси було майже повністю механізовано, добувати глину почали відкритим способом у кар'єрах бульдозерами, здійснили електрифікацію гончарних кругів, побудували нові горни (Клименко, 2016, с. 175).

Розгорнувши соціалістичне змагання, артіль «Художній керамік» 1951 р. виконала річний виробничий план за 9 місяців. Незважаючи на неодноразове зниження цін на промислову продукцію, артіль досягла значних прибутків, вагому частину яких використали для реконструкції підприємства. Того ж 1951 р. артіль отримала 190 400 крб прибутку, замість 95 000 крб за планом (Максимович, 1967, арк. 20).

Упродовж 1950-х рр. артіль «Художній керамік» щорічно перевиконувала виробничі плани з валової продукції, за винятком 1956 р., коли

план було виконано на 97,8%. Виробничі плани виконували, незважаючи на те, що робітники працювали по 5–10 і більше днів на місяць у колгоспах та в підсобному господарстві. Зі спогадів Т. Демченка відомо, що впродовж 1950-х рр. було проведено електроосвітлення у всіх виробничих приміщеннях (1956), збудовано електропідстанцію (1957). На виробництві працювали більше сотні електродвигунів. Проведено трубопровідну теплову подачу від горнів у виробничі цехи (1956–1959), механізовано гончарні верстати (1954–1960) (Демченко, 1976, арк. 61–62).

Артіль «Червоний гончар» упродовж 1950-х рр. також продовжувала зростати й зміцнюватися. У 1953 р. там працювали вже 70 осіб, із яких 58 були членами артілі. Виробничий план було виконано на 89,1%. Оскільки інвалідів там лишилося мало, у 1956 р. підприємство перетворилося на звичайну промислову артіль. Було розширено виробничу площу, між робітниками все більшої актуальності набувало соціалістичне змагання. Передовиками виробництва були І. Дацінька, Ф. Хлонь, Н. Шулик, Я. Багрій, С. Коломієць, А. Канівець (Максимович, 1967, арк. 21).

Попри тяжке становище в повоєнні роки, гончарі продовжували вдосконалювати власну майстерність та популяризувати опішнянську кераміку в Радянському Союзі й далеко за його межами. Улітку 1946 р. М. Діденко, М. Назарчук, О. Селюченко, Г. Пошивайло, Т. Демченко та інші працівники підприємства взяли участь у Республіканському конкурсі дитячої іграшки, що проводився Міністерством культури УРСР. Роботи членів артілі були високо поціновані журі та відзначені другою колективною премією в розмірі 10 000 крб (Демченко, арк. 60). Упродовж 1950-х рр. вироби гончарів експонувалися у Львові (1950), Сімферополі (1959), Варшаві (Польща, 1956), Марселі (Франція, 1957–1958), Софії (Болгарія, 1958), Брюсселі (Бельгія, 1958). Творчі майстри артілі «Художній керамік» у 1960 р. взяли участь у Декаді української літератури та мистецтва (Москва, Росія). Мистецтвознавці та журналісти відзначали надзвичайну якість творів опішнян, майстерність їх виконання та унікальність мальовки (Демченко, 1976, арк. 65).

Висновки. Таким чином, політика радянської влади була спрямована на знищення кустарного

виробництва, у тому числі і гончарства. Вона стала підґрунтям для утворення промислових артілей, які примусово об'єднували в колективи гончарів-одноосібників. Хоча цей процес негативно впливав на економічне становище майстрів, проте допоміг зберегти опішнянське гончарство від занепаду й повного зникнення (приміром, у тих селах –Лазьки, Хижняківка, Міські Млини на Полтавщині, де артілі не були створені, гончарство як промисел відійшло в небуття). Зі створенням артілі «Художній керамік» розпочався

новий період в історії опішнянського гончарства. Відбулася механізація виробництва, змінювався асортимент, розширився ареал збуту готової продукції, активізувалася участь у виставках у другій половині 1930-х рр. З приходом до влади М. Хрущова все артільне виробництво було передане у власність держави. Три гончарних підприємства селища були об'єднані в Опішнянський завод художніх виробів «Художній керамік», з діяльністю якого пов'язана нова віха в історії опішнянського гончарства.

Список використаних джерел:

1. Веселов Г. (1937). Линник проти кооперування інвалідів. *Сталінським шляхом*. № 117–118. С. 4.
2. Високохудожні гончарські вироби для пушкінської виставки (1937). *Сталінським шляхом*. № 22. С. 1.
3. Гавриленко Г. (1926). Опішнянські гончарі. *Всесвіт*. № 18. С. 22–23.
4. Демченко Т. (1976). Книга спогадів. Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства. Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 1. 76 арк.
5. Демченко Т. (1941). Напередодні виборів. *Сталінським шляхом*. № 47. С. 2.
6. Демченко Т. Спогади. Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 425. 135 арк.
7. Дмитрієва Є. (1952). Мистецтво Опішні. Київ: Видавництво Академії архітектури Української РСР. 34 с.
8. Дніпровський Л. (1936). В широкі простори. *Сталінським шляхом*. № 67. С. 2.
9. Клименко О. (2016). Гончарство Опішного ХХ століття: артілі, заводи, домашнє виробництво. *Народні художні промисли України: історія, сьогодення, перспективи: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 листопада 2015 р.)*. Київ. С. 170–181.
10. Лук'яненко О. (2019). «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років. Полтава: Видавництво «Сімон». 658 с.
11. Людтке А. (2010). История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. 271 с.
12. Максимович Г. (1967). Історія опішнянського заводу «Художній керамік». Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. 32 арк.
13. Метка Л. (2019). Гончарство Опішного в іменах його майстрів. Опішне: Українське Народознавство. 640 с.
14. Овчаренко Л. (2017). Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). Опішне: Українське Народознавство. 1296 с.
15. Пошивайло О. (2010). Вершинне явище українського гончарства. Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). Опішне: Українське Народознавство. 640 с.
16. Ревежук В. (2010). Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). Полтава: Дивосвіт. 292 с.
17. Різник Ф. (1940). Оборонна робота поставлена добре. *Сталінським шляхом*. № 76. С. 2.
18. Різник Ф. (1936). Поліпшили культурно-побутові умови. *Сталінським шляхом*. № 67. С. 3.
19. Різник Ф. (1938). У хорошого керівника – гарні й результати. *Сталінським шляхом*. № 158. С. 1.
20. Середа Я. (1935). Готуємось до виставки виробів українського народного мистецтва. *За суцільну колективізацію*. № 131. С. 2.
21. Татарінов І. (2010). Методологічні проблеми дослідження повсякденного життя працівників важкої промисловості Української РСР у перше повоєнне десятиліття. *Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (14–15 травня 2010 р.)*. Переяслав-Хмельницький. С. 167–169.
22. Хоменко Н. (2007). Студентство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950-60-ті рр.). *Український історичний збірник*. № 10. С. 214–228.
23. Филенко П. (1938). В день великого свята кращих премійовано. *Сталінським шляхом*. № 68. С. 1.
24. Черевань А. (1967). Історія селища Опішніа. Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 371. 41 арк.

References:

1. Veselov, H. (1937). Lynnyk proty kooperuvannya invalidiv [Lynnyk against cooperation of the disabled]. *Stalinskym shliakhom*. № 117–118. S. 4 [in Ukrainian].

2. Vysokokhudozhni honcharski vyroby dlia pushkinskoi vystavky [High-art ceramics for the Pushkin exhibition] (1937). *Stalinskym shliakhom*. № 22. S. 1 [in Ukrainian].
3. Havrylenko, H. (1926). Opishnianski honchari [Opishnya potters]. Kharkiv: Vsesvit. № 18. S. 22–23 [in Ukrainian].
4. Demchenko, T. Knyha spohadiv (1976) [Book of memories]. Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva. F. 1. Op. 1. Od. zb. 1. 76 ark. [in Ukrainian].
5. Demchenko, T. (1941). Naperedodni vyboriv [On the eve of the elections]. *Stalinskym shliakhom*. № 47. S. 2 [in Ukrainian].
6. Demchenko T. Spohady [Memoirs]. Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva. F. 1. Op. 3. Od. zb. 425. 135 ark. [in Ukrainian].
7. Dmitrieva, E. (1952). Mystetstvo Opishni [Art of Opishnya]. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii arkhitektury Ukrainkoi RSR. 34 s. [in Ukrainian].
8. Dniprovskiy, L. (1936). V shyroki prostory [In wide spaces]. *Stalinskym shliakhom*. № 67. S. 2 [in Ukrainian].
9. Klymenko, O. (2016). Honcharstvo Opishnoho XX stolittia: artili, zavody, domashnie vyrobnytstvo [Pottery of Opishne of the 20th century: arts, factories, home production]. *Narodni khudozhni promysly Ukrainy: istoriia, sohodennia, perspektyvy: Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (20 lystopada 2015 r.)*. Kyiv. S. 170–181 [in Ukrainian].
10. Lukyanenko, O. (2019). «Naiblyzhchi druzi partii»: kolektyvy pedahohichnykh vyshiv Ukrainy v obrazakh shchodennia 1920-kh – pershoi polovyny 1960-kh rokiv [«The closest friends of the party»: collectives of pedagogical universities of Ukraine in everyday images of the 1920s – the first half of the 1960s]. Poltava: Vydavnytstvo «Simon». 658 s. [in Ukrainian].
11. Ludtke, A. (2010). Istoriya povsednevnosti v Germanii. Novyye podkhody k izucheniyu truda, voyny i vlasti [History of everyday life in Germany. New approaches to the study of labor, war and power]. Moskva: ROSSPEN. 271 s. [in Russian].
12. Maksymovych, H. (1967). Istoriia opishnianskoho zavodu «Khudozhnii keramik» [The history of the Opishnya plant «Art ceramics»]. Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva. F. 4. Op. 2. Od. zb. 2. 32 ark. [in Ukrainian].
13. Metka, L. (2019). Honcharstvo Opishnoho v imenakh yoho maistriv [Opishnya potteries in the names of its masters]. *Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo*. 640 s. [in Ukrainian].
14. Ovcharenko, L. (2017). Honcharne shkilnytstvo yak vyznachalniy faktor tvorchoho rozvytku ukrainskoho tradytsiinoho honcharstva (1894–1941) [Pottery school as a determining factor in the creative development of Ukrainian traditional pottery (1894–1941)]. *Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo*. 1296 s. [in Ukrainian].
15. Poshyvailo, O. (2010). Vershynne yavyshe ukrainskoho honcharstva. Opishnianska malovana myska druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (u zibranni Rosiiskoho etnografichnoho muzeiu v Sankt-Peterburzi) [The pinnacle phenomenon of Ukrainian pottery. Opishnya painted bowl of the second half of the 19th – early 20th century (in the collection of the Russian Ethnographic Museum in St. Petersburg)]. *Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo*. 640 s. [in Ukrainian].
16. Revehuk, V. (2010). Poltavshchyna v roky radiansko-nimetskoi viiny (1941–1945) [Poltava region during the Soviet-German war (1941–1945)]. Poltava: Dyvosvit. 292 s. [in Ukrainian].
17. Riznyk, F. (1940). Oboronna robota postavlena dobre [The defensive work is well done]. *Stalinskym shliakhom*. № 76. S. 2 [in Ukrainian].
18. Riznyk, F. (1936). Polipshyly kulturno-pobutovi umovy [Cultural and household conditions have improved]. *Stalinskym shliakhom*. № 67. S. 3 [in Ukrainian].
19. Riznyk, F. (1938). U khoroshoho kerivnyka – harni y rezultaty [A good manager has good results]. *Stalinskym shliakhom*. № 158. S. 1 [in Ukrainian].
20. Sereda, Ya. (1935). Hotuiemos do vystavky vyrobiv ukrainskoho narodnoho mystetstva [We are preparing for the exhibition of Ukrainian folk art products]. *Za sutsilnu kolektyvizatsiiu*. № 131. S. 2 [in Ukrainian].
21. Tatarinov, I. (2010). Metodolohichni problemy doslidzhennia povsiakdennoho zhyttia pratsivnykiv vazhkoj promyslovosti Ukrainkoi RSR u pershe poviennie desiatylittia [Methodological problems of researching the everyday life of heavy industry workers of the Ukrainian SSR in the first post-war decade]. *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: Materialy Vseukrainskoi naukovo konferentsii (14–15 travnia 2010 r.)*. Pereiaslav-Khmelnitskyi. S. 167–169.
22. Khomenko, N. (2007). Studenstvo u navchalnomu protsesi: povsiakdennyi vymir (1950–60-ti rp.) [Studentship in the educational process: everyday dimension (1950s–60s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 10. S. 214–228.
23. Fylenko, P. (1938). V den velykoho sviata krashchykh premiiovano [On the day of the big holiday the best ones are rewarded]. *Stalinskym shliakhom*. № 68. S. 1 [in Ukrainian].
24. Cherevan, A. (1967). Istoriia selyshcha Opishnia [History of Opishnia village]. Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva, Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva. F. 1. Op. 3. Od. zb. 371. 41 ark. [in Ukrainian].